

Abe Bonnemalezing
Francesco Veenstra - Rijksbouwmeester
10 december 2021

ABE
BONNEMA 2021
ARCHITECTUUR **PRIJS**

“De tijd zal het leren”

Beste aanwezigen,

“De mens is niet volmaakt, dus de mens kan ook niet een volmaakt gebouw maken.”

Het is een quote van Abe Bonnema die ik in de context van vandaag – de uitreiking van de Abe Bonnema prijs - een bijzonder interessante uitspraak vindt. Met deze prijs wordt een bijdrage geleverd aan het stimuleren van de kwaliteit van de architectuur in Nederland. Maar: waar streven we nu naar in het maken van architectuur? Wat is nu eigenlijk de definitie van kwaliteit in architectuur? Het is een vraag die me voortdurend bezighoudt, zowel in mijn werk als architect als nu in de functie van rijksbouwmeester.

En toch – als ik kijk naar het werk van Bonnema – die was voortdurend in de weer om zijn ontwerp te vervolmaken, project na project.

Hang naar het ambacht

De laatste jaren zie ik af en toe echte architectuurparels verschijnen. Veelal ontworpen door een nieuwe generatie architectenbureaus met veel oog voor vakmanschap. Ik signaleer de waardering voor verfijnde details en tactiele bouwmaterialen; het zijn belangrijke kenmerken van ambachtelijke architectuur. Samen met zuiverheid en consistentie – zowel in de plannen als in de daadwerkelijke realisatie – zijn dit belangrijke criteria voor een geslaagd bouwwerk. Met de aandacht voor het ambacht in de architectuur, en de daarbij horende waardering voor het vak, werken we aan een betekenisvolle bouwcultuur. Een bouwcultuur die steeds een beetje verandert en langzaam meebeweegt met de tijd.

Bonnema draagt nog steeds - nu 20 jaar na zijn overlijden - via de stichting actief bij aan het stimuleren van kwaliteit in de architectuur. Zijn succes als architect en ondernemer is te beleven op veel plekken in het land; vooral in mijn geboortestad, maar met de hoge Delftse Poort ook in mijn tweede thuis: Rotterdam.

We verzilveren nog steeds zijn succes in de vorm van maatschappelijke initiatieven in de leefomgeving, de oprichting van de Abe Bonnema Leerstoel en het in de schijnwerpers zetten van architectuurparels. Ik hoef u niet uit te leggen hoe groot de impact van deze Friese architect was en nu nog steeds is.

Leeuwarden

Ik ben opgegroeid in Leeuwarden. Ik woonde met mijn ouders aan de rand van de historische binnenstad en ons huis werd omringd door het vroege en latere werk van architect Abe Bonnema.

Op steenworp afstand van ons huis stond het kantoor van de Gemeentelijke Sociale Dienst Leeuwarden. Ik herinner me nog goed - de rode bakstenen, de opvallende horizontale en verticale prefab betonelementen- hoe ontzettend lelijk ik het vond als jonge Fries. Pas later ben ik deze architectuur gaan waarderen en zag ik hoe vooruitstrevend Bonnema was met deze mix van wonen en werken en ook in zijn zoektocht naar goede architectuur door inzet van moderne bouwtechnieken.

Regelmatig ging ik op zondag naar mijn opa en oma. Ze woonden in Bilgaard, een stempelwijk aan de noordrand van de stad, die in de jaren '50 ontworpen was door de Rotterdamse architectenbureau Van Den Broek en Bakema. Bonnema bouwde onder andere de Hooidollen; een galerijflat van 12 verdiepingen met een indrukwekkend uitzicht over de stad.

Het bleek bijna onmogelijk om in een woning te wonen die niet door Abe Bonnema was ontworpen: hij had veel van de naoorlogse woningen in de stad gebouwd in de jaren '60, '70 en '80. Mijn jeugd bracht ik dus door tussen het beton van de galerijflats in Bilgaard, de prefab structuren ingevuld met rode baksteen uit de jaren '70 in het centrum en, later, de rastervormige verzekeringstorens van Avero aan de rand van de historische binnenstad.

Het meest opvallende werk van hem vond ik het girokantoor. De paddenstoelvormige kantoorkolos met het grafische logo van de postgiro. Ik heb er 15 jaar over gedaan om in het lijnenspel van dat logo de schrijvende hand van de staatsbank te zien. En toen ik als student vanuit het HTS-gebouw permanent zicht had op deze Bonnema, heb ik me nog jaren beziggehouden met de vraag: hoe blijft dit gebouw toch in hemelsnaam staan?

Mijn tijd in Leeuwarden eindigde nadat ik als stagiair meewerkte aan de bouw van 'zijn' gerechtsgebouw. Hier in 1994, ontmoette ik Architect Bonnema.

In mijn beleving was het op een vrijdag. De werkdag zat er nog lang niet op, maar de bouwvakkers begonnen in de ochtend al met opruimen. Sterker, daar waren ze donderdag al mee begonnen. Rond lunchtijd kwam er een zwarte Porsche voorrijden. Abe Bonnema stapte uit. Speciaal voor hem was alles schoongemaakt. Hij kreeg een rondleiding. Het draaide op dat moment om hem en de creatie die hij had ontworpen. Bonnema droeg een zwartwit geblokt overhemd en een colbertjasje, als ik het me nog goed herinner. Hij was, ook voor de bouwvakkers, een autoriteit. Hij sprak in het Fries met hen over het concept van het gebouw en over hun vakmanschap. Op gepaste afstand voltrok zich een tafereel voor mijn ogen dat me altijd zal bijblijven.

En nu mag ik hier de Abe Bonnema Lezing voordragen.....

Utilitas – Firmitas – Venustas

Als Rijksbouwmeester is het mijn taak om toe te zien op de architectonische kwaliteit van het Rijksvastgoed. Maar wat is dat nu precies... kwaliteit van de architectuur.

Als het gaat over kwaliteit zullen veel architecten – of je nu al jaren in het vak zit of nog in opleiding bent – denken aan hun lessen over de grondbeginselen van Vitruvius. Deze Romeinse bouwmeester stelde ruim tweeduizend jaar geleden dat de kwaliteit van een gebouw is terug te vinden in de mate van **bruikbaarheid** - *utilitas* - **stabiliteit** - *firmitas* – en **schoonheid** – *venustas*. Ik denk dat maximale impact ontstaat als er balans is tussen deze drie grondbeginselen. Deze grondbeginselen dragen een veelvoud van aanverwante beginselen in zich die in samenhang een gebouw betekenisvol maken.

Dat samenspel tussen bruikbaarheid, stabiliteit en schoonheid is in de architectuur nu nog net zo relevant als in de tijd van Vitruvius. En om dicht bij de essentie van de Abe Bonnemaprijs te blijven, ga ik hier graag op in aan de hand van een van de genomineerde projecten, het complex Spaarndammerhart van woningcorporatie Eigen Haard in Amsterdam. Ik had - gezien de kwaliteit van alle projecten die vandaag aan u worden gepresenteerd - net zo goed een van de andere 4 genomineerden als voorbeeld kunnen gebruiken, maar het bijzondere aan het project Spaarndammerhart is dat er eenvoudig een parallel met het verleden kan worden getrokken.

Architect Michel de Klerk bouwde in deze havenarbeidersbuurt drie bijzondere bouwblokken. In het onderzoek naar het werk van De Klerk door Sigrid Johannisse en Vladimir Stissi, gepubliceerd in 1997, wordt het beeld geschetst van de tijd waarin de woningbouwprojecten tot stand kwamen. Het werk van De Klerk bleek gewaardeerd door zowel aannemers, als woningcorporaties en gemeenteambtenaren.

Het eerste blok van De Klerk aan het Spaarndammerplantsoen werd in opdracht gegeven door de Hille en Kamphuis. Ze waren zogenaamde eigenbouwers die, tot de komst van de schoonheidscommissie vanaf 1915 in dit stadsdeel, zelf de woningen tekenden volgens hun eigen standaarden.

De bouwers stonden toe dat de architect betere woningen ontwierp voor de arbeidersklasse dan de standaard die ze tot op dat moment gewoon waren. Het tweede bouwblok van De Klerk werd geïnitieerd door dezelfde bouwers, maar werd door de bouwcrisis in de eerste wereldoorlog overgenomen door woningcorporatie Eigen Haard.

Het succes van het werk van De Klerk werd gezien door de directeur van de Woningdienst van de gemeente Amsterdam en leidde tot het derde, en wellicht meest bekende bouwblok van De Klerk aan het Spaarndammerplantsoen: Het Schip.

De gebouwen, die destijds ook wel arbeiderspaleizen werden genoemd, kregen van De Klerk golvende gevels, verrassende kleuren baksteen, bijzondere metselverbanden en een kenmerkende typografie. Een pakkend voorbeeld van hoe de grondbeginselen van Vitruvius de tijd hebben doorstaan. En dat vakmanschap zie je opnieuw terug in de wijze waarop het architectentrio Mike Korth, Gus Tielens en Marcel Lok met hun woningbouwproject de Spaarndammerbuurt weer in ere hebben hersteld.

Ik zou nu kunnen afronden en afsluiten met te stellen dat de kwaliteit van architectuur universeel is, zolang we ons maar houden aan de grondbeginselen van Vitruvius. Maar ook u weet dat de praktijk weerbarstig is en zeker niet zo eenvoudig en vanzelfsprekend. Dat was zo in de tijd van De Klerk, dat was zo in de tijd van Bonnema en dat is nu niet anders.

Ook dat leert de tijd.

Parallellen door de tijd heen

Voordat de Spaarndammerbuurt was gebouwd, barstte Amsterdam uit zijn voegen. De industrialisatie had eind 19^e eeuw hordes arbeiders naar de stad getrokken, maar de huisvesting was niet met deze ontwikkeling meegegaan. In wijken als de Jordaan en de Pijp woonden enorme gezinnen in veel te kleine ruimtes, zonder stromend water, aparte kamers of daglicht.

Hier kwam verandering in toen voormalig directeur van De Nederlandse Bank Nikolaas Pierson met zijn “*Kabinet van Sociale Rechtvaardigheid*” in 1901 de woningwet invoerde. Deze wet zorgde ervoor dat woningbouwverenigingen goedkoop konden bouwen in wijken die speciaal voor arbeiders uit de grond gestampt werden. De Spaarndammerbuurt is daar een van de goede voorbeelden van.

Hier was het de inzet van zowel de Amsterdamse wethouder Wibaut als de woningcorporatie Eigen Haard om goede en betaalbare huisvesting te bouwen voor de lage inkomens. Het was daarnaast een bewuste doelstelling om bijzondere architectuur van hoge kwaliteit te realiseren. Dit alles in een politiek klimaat waarin het kabinet-Pierson, na een lange periode van liberalisering en winstmaximalisatie, probeerde een socialere samenleving vorm te geven.

Hier kunnen we parallellen trekken met deze tijd. Zowel politiek als in de woningmarkt.

Zoals de genomineerden van de Abe Bonnemaprijs van vandaag laten zien, kunnen we het nog steeds: Bouwen met kwaliteit. Of zoals ik u net al zei zie ik de laatste jaren weer architectuurparels die het ambacht van metselaars en kunstenaars samenbrengen in een ‘gesamtkunstwerk’. Het zijn dit soort projecten die het afgelopen decennium de prijzenregen van architectuur-awards lijken te domineren. Ook bij de Abe Bonnemaprijs. Of misschien wel juist bij de Abe Bonnemaprijs.

Tegelijkertijd zien we dat we – net als aan het einde van de 19^e eeuw – te maken hebben met een woningtekort en dat hier nu, gehuld in eigentijdsheid, vergelijkbare vraagstukken gelden. De vraag naar goede, betaalbare woningen is groot. De noodzaak om de financieel waarde-gedreven economie te transformeren naar een ecologische waarde-gedreven economie lijkt onafwendbaar.

Een miljoen woningen erbij voor 2030. Het is een getal dat de uitkomst is van een rekensom die wordt bepaald door de bestaande woningvoorraad, het aantal Nederlanders en het aantal personen per huishouden. In de tijd van Michel de Klerk waren het nog bijna 5 bewoners in ieder huis. Vandaag de dag zitten we net boven de 2.

Waar al deze woningen in ons land landen, is onderwerp van een gepolariseerd debat. Omdat we ondertussen voldoende bewijs hebben dat de meeste woningen in Nederland langer dan een eeuw staan, moeten we nog bewuster de keuzes maken in het gebruik van onze ruimte; De ruimte is schaars. En je krijgt niet vaak de kans het opnieuw te doen.

We moeten de tijd in ons voordeel laten werken: een langere investeringshorizon is nodig om het wonen betaalbaar te houden en om kwaliteit te borgen. Dat kunnen architecten niet alleen. Daarvoor zijn opdrachtgevers als Eigen Haard nodig. Daarvoor zijn wethouders als Floor Wibaut nodig. Maar ook bouwers, projectontwikkelaars, politici en gemeenteamttenaren. Niet alleen de architectuur kan een ‘gesamtkunstwerk’ worden, er is ook een ‘gesamtkunstwerk’ nodig in de samenwerking en in de gedeelde ambitie in het ontwerp- en bouwproces. Vooral daar is werk aan de winkel.

Het Rijksbouwmeesterschap

Sinds september ben ik Rijksbouwmeester en daarmee sta ik in een rijke traditie. Maar liefst 38 rijksbouwmeesters gingen mij voor. De eersten – ruim 200 jaar geleden - werden nog ‘architect des konings’ genoemd; echte ambachtlieden die niet alleen ontwierpen, maar ook zelf op de bouwplaats hun handen uit de mouwen staken.

Tegenwoordig gaat de rol van rijksbouwmeester over veel meer dan architectuur. Als Rijksbouwmeester mag ik adviseren over de ruimtelijke kwaliteit in een uitermate divers speelveld van de woningopgave, rijksgebouwen en windmolens tot de landbouw- en energietransitie en de komst van datacentra.

Net als mijn voorgangers sta ik voor kwaliteit en toen ik vorig jaar werd gevraagd om Floris Alkemade als Rijksbouwmeester op te volgen, was ik me dan ook bewust hoe bijzonder het is om deze taak te vervullen. Of het nu gaat om klimaat, energie, mobiliteit, economie, landbouw, water of sociale rechtvaardigheid: de opgaven van deze tijd en ze zijn groot, heel groot.

En dat alles in een land dat al uit zijn voegen lijkt te barsten: alle claims en eisen passen straks simpelweg niet meer, we zullen anders met onze ruimte om moeten gaan om onze leefomgeving leefbaar te houden. De ongemakkelijke discussie over de komst van een enorm, energieverslindend datacenter in het midden van ons land is daar een pijnlijk voorbeeld van.

Terugkijken en vooruitkijken, werken aan een gedeeld perspectief

Via de Spaarndammerbuurt heb ik een blik geworpen terug in de tijd. Honderd jaar terug - om nu te constateren dat de keuzes die toen zijn gemaakt, hebben bijgedragen aan een betere leefomgeving. Aan een volhoudbare samenleving. Keuzes die gestoeld zijn op kernwaarden die bijdragen aan een betere samenleving voor iedereen. Keuzes die gaan over inclusie, keuzes die gaan over zorgvuldig gebruik van de ruimte, keuzes die gaan over het belang van een goed ontwerp.

Ik ben vandaag exact 100 dagen op weg in mijn rol als Rijksbouwmeester. Samen met Jannemarie de Jonge en Wouter Veldhuis vormen we het College van Rijksadviseurs. In die rol moeten we breder kijken dan naar architectuur alleen zoals ooit wel het geval was toen de Rijksbouwmeester als Architect des Konings vooral paleizen en later de rijksgebouwen onder z'n hoede had.

Van dat verleden kunnen we leren: maar we kunnen ook leren van de toekomst. In onze agenda die einde van deze maand wordt gepubliceerd hebben we de toekomst centraal gesteld met een werkwijze die ons nu handelingsperspectief zal opleveren. De komende jaren gaan we als College samen met experts letterlijk een eeuw vooruit te kijken. Niet op zoek naar mooie vergezichten, maar juist om terug te redeneren: wat moeten we nú doen. De combinatie van ver vooruitkijken én leren van het verleden maakt het ook mogelijk te achterhalen wat we nu juist níet meer moeten doen.

De coronacrisis laat zien dat onze samenleving kwetsbaar is. En dat het niet alleengaait om de gezondheid van mensen, maar ook om die van het ecosysteem waarvan we als mensen deel uitmaken. Want behalve met de klimaatcrisis kampen we ook met biodiversiteitscrisis die onze vitaliteit bedreigt. Dat vergt een ander soort economie, ook voor de bouwopgaven. Een economie van circulariteit, hergebruik en *biobased*, natuurinclusief bouwen.

En waren het eind van de 19^e eeuw de erbarmelijke omstandigheden waarin arbeiders leefden en wat leidde tot een radicaal andere aanpak in de volkshuisvesting, nu zijn het de zorgelijke omstandigheden waarin het bodem- en watersysteem zich bevindt; het fundament van onze fysieke samenleving. En net als ruim 100 jaar geleden is dit ook nu het gevolg van liberalisering en korte termijn denken.

Ontwerpend denken en handelen

Terugkijken én een eeuw vooruitkijken om te weten wat we nu moeten doen. Dat zou een onmogelijke opgave zijn als we niet zouden beschikken over de vaardigheden van ontwerpers. En dan gaat het niet over het ontwerpen van wat er waar en hoe moet komen, en zelfs niet in de eerste plaats over het ontdekken van nieuwe kansen; het gaat om ontwerpen als manier om de vele mogelijke toekomsten te verkennen en om te onderzoeken hoe we daarmee nú om moeten gaan. Ontwerpen, kortom, als een manier van denken én van handelen.

De ontwerpers en ingenieurs van de 20e eeuw analyseerden doelen en randvoorwaarden en losten de puzzel vervolgens op. Die aanpak voldoet niet meer, daarvoor is de werkelijkheid te complex en chaotisch geworden - als ze dat altijd al niet was. Wat we nodig hebben zijn ontwerpers, ingenieurs en creatieve denkers die uitgaan van onzekerheid, van monitoring en permanent bijstellen.

Als ontwerpend denken en handelen de belangrijkste competenties zijn van architecten, hoe kunnen we dan daarmee maximale impact creëren?

Michel de Klerk reikt het in zijn projecten voor en met Eigen Haard aan: werken aan en bouwen voor een samenleving die minder is gericht op groei, op kwantiteit en materiele welvaart; maar juist meer gericht op volhoudbaarheid en duurzaamheid, op meer kwaliteit en op een beter welzijn voor iedereen. Naast competenties om de grondbeginselen van Vitruvius te realiseren, naast het ambacht, is het vooral de attitude waarmee we het verschil kunnen maken. Daarbij gaat de impact niet over de betekenis en de bijdrage op de korte termijn en voor enkel een doel, maar gaat impact over de bijdrage die werk levert juist op de lagere termijn en in een brede samenhang.

Het winnen van de Abe Bonnemaprijs vandaag, wie van jullie ook deze eervolle prijs mee naar huis mag nemen, is slechts een nieuw ijkpunt in de tijd. We laten ons allemaal inspireren door jullie bijzondere werken, maar de tijd zal leren hoeveel impact deze gebouwen hebben voor toekomstige generaties. Als Rijksbouwmeester ben ik ambassadeur van goede architectuur, ben ik ambassadeur van jullie werk en daag ik jullie uit om bij jullie volgende project het nog beter te doen. En dat vol te houden, project na project.

Het is een vorm van groei die kwalitatief is en die bijdraagt aan de wereld om ons heen. Groei die maatschappelijk rendement oplevert tot in lengte van jaren en waar we over 100 jaar nog steeds de vruchten van kunnen plukken. Dat is pas impact!

Toekomstmuziek

Ik rond af.

Wat is nu de kwaliteit van architectuur? Goede architectuur ontstaat vanuit de grondbeginselen Bruikbaarheid – Stabiliteit - Schoonheid, vanuit vakmanschap en door te handelen vanuit de juiste attitude. Architectuur maken is een continu proces van steeds opnieuw verbeteren met een algemeen belang. Beter voor gebruikers. Beter voor de plek. Het goede doen om een voorbeeld te zijn voor nieuwe generaties. Als we honderd jaar terug kijken vinden we de voorbeelden die we mee kunnen nemen naar de volgende eeuw.

Slagen we er als architecten in om echt kwaliteit te maken? Ondanks dat - zoals Bonnema stelt - de mens niet volmaakt is, een ook architecten zijn mensen, zal het maken van een volmaakt gebouw toekomstmuziek blijven. Ieder volgend project zal met de juiste attitude een beetje dichterbij volmaaktheid in de buurt komen. Of we zo volmaaktheid ooit gaan bereiken? De tijd zal het leren.

Dank u wel.